

برای تغذیه حیوانات وحشی و پناه دادن به آنها ضروری است نا-
بود میکند (۱). با وجود این، شکار در نواحی دوردست، منبع غذا-
ئی ذخیره را در این نوع جوامع تشکیل میدهد. نگهداری از حیوانا-
ت نیز بعهده زنان بوده و گوشت و شیر آنان منبع غذایی مطمئن-
تری است تا گوشت شکار. بقیه فعالیت‌های زنانه نیز (پخت و
پز، خشک کردن و دود دادن و انبار کردن مواد غذایی، ساختن ظروف
چوبی و سنگی و چرمی و سفالی، بنا کردن انبار و پناهگاه زیر-
زمینی و کلبه و پناهگاه، دباغی و عمل آوردن چرم و تبدیل آن و
محصولات ثانوی شکار به لباس و چادر و روانداز و اجناس مفید
دیگر، پرشتن و بافتن لباس و حمیر) که همانا کار تغییر و تبدل
مواد اولیه باشد، محصول و نتیجه ای ثابت و مطمئن دارد.

1. Ernestine Friedl, Op.cit., P.45

ضمیمه پنجم

جدائی‌زنگی خصوصی و عمومی دکتر کارل مارکس

کارل مارکس در سال ۱۸۴۴ نوشت:

"رابطه بلاواسطه، طبیعی و لازم بشر با بشر
رابطه مرد با زن میباشد. (۰۰۰) در نتیجه اینکه
رفتار طبیعی بشر تا چه حد بشری شده یا جوهر
بشری اش تا چه حد جوهر طبیعی و طبیعت
بشری اش تا چه حد طبیعت او شده است در این
رابطه آشکار میشود." (۱).

اگر چنین جمله مشهوری میتوانست تا اواخر سالهای ۱۹۶۰، برای
زنان آزادیخواه، خط تیره ای میان مارکسیسم و فمینیسم گردد،
امروزه یا بررسی "آنچه که مارکس واقعا درباره زن فکرمیکرده"،
یعنی "آنچه که در قلمروی خصوصی زندگیش بدان عمل مینموده"،
تمامی معنا و مفهومی را از دست داده و به عبارتی توخالی بدل
گشته است.

لور مارکس (Laure Marx) در سال ۱۹۱۰، پرسشنامه ای
بنام "اعتراف" را که به پدرش کارل مارکس ارائه داده بود، به
ریازانوف سپرد. مارکس در این پرسشنامه به سؤال "چه صفتی
را بیشتر از هر چیز دیگر تقدیر میکنید؟" پاسخ داده بود:

"در میان مردم سادگی را؛ در میان مردان، قدرت
را؛ در میان زنان، ضعف را." (۲).

1. Karl Marx, Manuscripts de 1844, Ed. Sociales, Paris, 1972, P.86. تکیه از مارکس است.
2. Pierre Durand, La vie amoureuse de Karl Marx, Julliard, Paris, 1970, PP.128-129.

شاید دختر دیگر مارکس، ایلنور (Eleanor Marx)، به مادرش فکر میکرد وقتی که با نقل قول از جان استوارت میل نوشت:

"ازدواج تنها شکل واقعی بردگی است که توسط قانون بازشناخته شده است؟"

و اضافه کرد:

"پس از ازدواج، همچون پیش از آن، زن تحت فشار و اضطراب است، نه مرد! برای زن زنا جنایتی است، برای مرد لغزشی کوچک است."^(۱)

امروزه همه میدانند که دکتر کارل مارکس بدنبال رابطه ای که با کلفتش هلن دموت (Hélène Demuth) داشت، صاحب پسری یا- اصطلاح "نامشروع" شد که فردریک دموت (Frederik Demuth) نام گرفت، و این پسر (که ابتدا سعی بر آن شده بود که پدریتش را به انگلس با اصطلاح خودشان "پی بندوبار" -libertin- نسبت بدهند)، در یک خانه فقیرانه محله سوهوی لندن (Soho) در سال ۱۸۵۱ بدنیا آمده، و انگاه، با موافقت خود هلن دموت، نزد دایه ای مخفی نگاهداشته شد تا "اعتبار و ابروی" دکتر کارل مار- کس و زنش جنی ون وستفالن (Genny Von Westphalen) (که اصلش اریستوکرات بود) و حقوق دختران "مشروعش" در مقابل افکار عمومی بورژوازی، و بگفته ای، در مقابل روحیه سوسیا- لیست های آن زمان، مورد اهانت قرار نگیرد^(۲).

و با این وجود، آیا در "مانیفست حزب کمونیست" نوشته نشده بود که:

"خانواده کنونی بورژوازی برچه اساسی استوار است؟ بر اساس سرمایه و منافع فردی. خانواده،

1. Edward & Eleanor Marx-Aveling, La question féminine. (Article paru pour la première fois en 1887, sous la forme d'une brochure tirée à 4 000 exemplaires) in Dialectiques, n°8, printemps 1975, pp.13-44.

2. Voir à ce propos, Yvonne Kopp, Eleanor Marx, London, Lawrence & Wishart, 1972.

بصورت تمام و کمال تنها برای بورژوازی وجود دارد؛ ولی نتیجه آن الغاء اجباری کامل خانواده برای پرولترها و فحشاء عمومی است." (۱)

بنابراین، آیا مارکس خود را با پرولتاریا و اخلاقیات تازه آن یکی نمیدانست؟ آیا او نمیتوانست آنچه را که در "مانیفست حزب کمونیست"، ارزش ادعای قاطع داشته و میتوانسته، در صورت تیکه در مورد زندگی خصوصی مارکس پیاده میشد بعهده گرفته و بگذارد که جایی برای فرزند هلن در خانواده اش داده شود؟ کارل مارکس در تئوری میگوید:

"حداکثر اتهامی که ممکن است به کمونیستها وارد آورد اینست که میخواهند اشتراک ریاکارانه و پنهانی زنان را رسمی و آشکار کنند." (۲)

حال آنکه، در عمل، خود را در پشت سنکر ریاکاری بورژوا منشاء نه قرارداده و

"جرات نکرد کاری برای فردریک دموت بکند، زیرا که اقتضای بیش از حد بزرگی بیمار میآمد." (۳)

مارکس در قلمروی خصوصی زندگی خود، خانواده و ارزشهای پدر-سالاری خانوادگی را که در جوانی در قلمروی عمومی زندگی اش (در نوشته ها و سخنرانیها و فعالیتهای سیاسی اش) بر علیه آن داد و بیداد کرده و بمثابه از خود بیگانگی تلقی میکرد، انتخاب نمود. همانگونه که ورنر بلومبرگ (Werner Blumberg) در کتاب "زندگی نامه مارکس" آورده است، سوسیالیست ها تلاش کردند که همه مدارک و اثار مربوط به تولد فردریک را پاک کرده و نا-پدید سازند، هم برای احترام به قواعد پارساگراشی رایج و هم از اینجهت که میترسیدند (و این بس وخیم تراست) که این مکاشفه در نزد خانواده پرولترهای سوسیالیست اغتشاش و سردرگمی ایجاد کند.

1. Karl Marx & F. Engels, Manifeste du Parti Communiste, Ed. Sociales, 1972 (1848), Paris, P. 61
2. Ibid., P. 63
3. David MacLellan, MacMillan, "Karl Marx, his Life and Thought", P. 272 (lettre de Freybrig).

دیگر آنکه ، همه میدانند که مارکس و انگلس فحشاء زن را بازتاب تمامی استثمار اجتماعی می شمردند . مارکس در یادداشتی بر "دستنوشته های ۱۸۴۴" نوشت :

"فحشاء تنها يك نمود ویژه فحشای کلی زن کار-گر است . از آنجا که فحشاء رابطه ایست که در آن نه تنها فاحشه بلکه آنکه اعمال فحشاء کرده و خوارتر و پست تر از اوست نیز مسئول است ، سرمایه دار نیز در این مقوله جای میگیرد ." (۱)

یکبار ، جنی ، زن آریستوکرات مارکس ، توسط پلیس شب دیر-وقت در بروکسل (۳-۴ مارس ۱۸۴۸) دستگیر شده بود . مارکس از این وضع عمیقاً خشمگین و رنجیده خاطر گشته و اظهارداشت :

"به بهانه ولگردی ، زخم به زندان تاؤن هال (Town Hall) برده شد . او را در اطاقی کم نور که در آن زنان بدکاره یافت میشدند محبوس کردند ." (۲)

بودن زنش همراه فاحشه ها : چه رسوائی و ننگی برای خانواده دکتتر کارل مارکس . مارکس در کتاب "سرمایه" ، در قلمروی عمومی زند-گی اجتماعی اش ، خشم و نفرتش را نسبت به جامعه ای که زنان را محبور به خودفروشی در خیابانها میکند کاملاً تصریح مینماید ، لیکن ، در قلمروی خصوصی زندگی اجتماعی اش ، آمیختن همسرش جنی با این زنان خودفروش ، حتی برای چند ساعت ، نزد او تنفیری عمیق بر میانگیزد . این عیناً همان واکنش خشم آلود و پراز نفرت يك شوهر بورژواست . مارکس این ماجرا را اهانت و حمله ای به شرف جنی - زنی باین خوبی - که در تماس با پرولترهای فقیر قرار داده شده ، تلقی میکند . مارکس در این تضاد میان آثار تنوریک و هستی واقعی اش بصورت نوعی ژانوس دوسر (Jānus) (۳) پدیدار میشود .

1. Karl Marx, Manuscripts de 1844, Ed. Sociales, Paris, 1972, P.85

۲. نامه مارکس به روزنامه "لارفورم" (La Réforme) ، در کتاب دیوید مک لیلان بنام "کارل مارکس زندگی و افکارش" ، ص ۱۹۱ .
۳. ژانوس يك الوهیت باستانی رومی است که دو چهره داشته و در آن واحد به دوسوی مختلف نگاه میکرده است .

اصول اخلاقی که در تحلیل وضعیت کارگران در کتاب "انتقاد از برنامه گوتا" (۱۸۷۵) بکار رفته است، مارکس را با مطرح نمودن ضرورت

"کناره گیری زنان از رشته های صنعتی که مخصوصاً برای سلامتی فیزیکی شان مضر بوده یا برای عفت جنس موثک اهانت امیز هستند" (۱)

به دفاع از "عفت" زن در محل کار کشانده است. همچنین، در پژوهشی راجع به کار زنان در معادن که در کتاب "سرمایه" آمده است، مارکس، با آوردن پرسشنامه رسمی پژوهش پارلمان انگلیس، در پی محادله با مؤلفین آن نبوده، و حتی برخی از قضاوت های آن را قابل قبول و معتبر یافته است، قضاوت هایی از قبیل اینکه زنان کارگری که سیگار کشیده، لباس مردانه پوشیده و در اختلاط با مردان زندگی میکنند رسوائی و افتضاح بیارمیا ورنند؛ بنابراین گزارش مارکس:

"زنی که کار میکند رسوم شل و ول (ست و آزاد) داشته"

و در میان زنان کارگر کسانی یافت میشوند که نمیتوانند تکالیف خانه داری شان را انجام دهند [پذیرش کار و استثمار دولایه بمثابه تکلیف از جانب مارکس؟] و بالاخره، وی یادداشت زیر را بدون هیچگونه تفسیری از پرسشنامه فوق بیرون آورده و در کتابش جای میدهد:

"پستی اجتماعی دختران جوان (کارگر)، افراطی و رقت آور است. وقتی این دختران جوان همسر کارگران معادن میشوند، مردان از پستی آنان عمیقاً رنج میبرند، و این آنان را به ترك كردن كانون خانواده شان و معتاد شدن به مشروب می کشاند." (۲)

1. Karl Marx, "Critique du programme du parti ouvrier allemand", in Oeuvres I, Paris, Gallimard, Pléiade, 1965, P.1433.
2. Karl Marx, Le Capital, Livre n°1, Chapitre XIII, in AAVV, La Femme et le communisme, Editions Sociales, Paris, 1950, P.9

مارکس - پدر ، منسوخ ترین تجلیات اقتدار و استبداد را نسبت به دخترانش (که سوسیالیستهای مبارزی بودند) داشت ، برای نگهداری "عفت و پاکدامنی" آنان و بالاخره برای به ازدواج مناسب درآوردنشان برانین نظارت میکرد . او اصرار داشت بداند که آیا خواستگار از طبقه اصیلی میاید یا نه ، میخواست بداند که آیا مرد جوان پول در بساط دارد یا نه . مارکس همه چیز را از نزدیک نظارت میکرد ، با خواستگاران دخترانش صحبت کرده ، آنان را استنطاق نموده و از خانه بیرون میکرد . به پل لافارگ (Paul Lafargue) که به دخترش لور خیلی از نزدیک اظهار عشق میکرد هشدار داده و در نامه ای "مشرّب انتیلی و گرمزاجی جنوبی اش" را که میتواند باعث سرپیچی اش از قواعدیک اظهار عشق محترمانه شود سرزنش نمود . دکتر کارل مارکس به لافارگ نوشت :

"اگر ، وقتی که نزدیک او هستی ، نمیتوانی او را بطریقی که با استاندارد لندن وفق میکند دوست داشته باشی ، می بایستی که به دوست داشتنش از دور اکتفا کنی." (۱)

در سال ۱۸۶۸ لور با لافارگ ازدواج کرده ، و بنا بر گزارش مطبوعات در سال ۱۹۱۱ به همراه او خودکشی نمود بی آنکه کلامی باقی گذارد ، حال آنکه لافارگ یک وصیت نامه پیرانعکاس در باره امر سوسیالیسم باقی گذاشت . لنین ، که سخنرانی تشییع جنازه را ایراد نمود ، آن را تماما به لافارگ اختصاص داده ، و از لور ، فقط بطور ضمنی ، بعنوان دختر کارل مارکس ، نام برد (۲) .

در مورد الینور ، دختر دیگر مارکس ، هنگامیکه در سن ۱۶ سالگی لیساکاری (Lissagaray) ، نویسنده "تاریخ کمون پاریس" را ملاقات کرد ، مارکس سعی نمود که این باسکی (Basque) تند و پرشور را از دختر جوان دور کند . مارکس به دوستش انگلس نوشت :

"از او هیچ چیز دیگری جز این نمیخواهم که برای ما ، بجای کلمات ، دلائل این را که خودش از شهرت و اعتبارش بهتر بوده و گواه این را که ما

۱ . نامه مارکس به پل لافارگ (۱۸۶۶) ، که در "مجله ادبی" ، شماره مخصوص ، نوامبر ۱۹۷۲ ، بچاپ رسیده است .
1. Fréville, Lénine à Paris, Ed. Sociales, 1950.

میتوانیم منطقاً با او اعتماد داشته باشیم فراهم
نمایم." (۱)

بالاخره ، لیساکاری بیرون انداخته شد . پس از آن ، النور عاشق
شخصی بنام ادوارد اولینگ (Edward Aveling) شده و یکسال
پس از مرگ مارکس ، در ۱۸۸۴ ، با او ، در انسجام با ایده عشق آزاد ،
پیوندی آزاد بست . لیکن اولینگ از النور مخفی کرده بود که
مردی متاهل و صاحب فرزند بوده است ؛ بعلاوه ، این مرد ، در زمان
رابطه زناشویی اش با النور ، تحت نامی دروغین ، با زنی دیگر نیز
ازدواج نمود . شوک و ضربه ای که شخصیت و زندگی خصوصی واقعی
این دون ژوان به النور داد ، او را به واپسوستگی و دیوانگی کشا-
نید . او خود را با زهر مسموم کرده و این پیام رومانیتیک را برای
اولینگ ، که به بازی کرپکت رفته بود ، باقی گذاشت :

"آخرین کلام من برای تو ، همانی است که در
تمام این سالهای افسرده بتو گفته ام : عشق"

لور و النور مبارزین سوسیالیستی بودند که در نوشته‌ها
و سخنرانیهای بی‌شمارشان ، بر علیه عفت و پاکدامنی بمثابهقتل
عام عبث و بر علیه ازدواج بمثابه فحشاء با بی پروائی سرسختا-
نه داد سخن میداده ، و نیز به افشای دیوانگی زنانی که از نظر
جنسی سرکوب میشدند و به محکومیت بردگی پذیرفته شده
"سلیطه های خانگی" که نفعشان را در خانواده می جستند میبرد-
ختند . دختران مارکس به رستگاری مطلق زنان فقط در سوسیال-
لیسم امید داشتند : زنان و مردان ، بایکدیگر ، در دنیای آزاد (۲)
حال آنکه ضعفشان عبارت بود از یکی تلقی کردن سرنوشت اجتماع-
عی زنان و مردان ، و در نتیجه ، یکی تلقی کردن انقلاب ایده آل
زنان ، که توسط سوسیالیسم تئوریزه شده ، و واقعیت ، که بنظر
میاید تعلیم و تربیت پدرسالارانه مارکس آنان را آماده مواجه
با آن نکرده بود . نفوذ و قدرت پدری کارل مارکس از ورای همه
آنچه که گفته شد پیداست . نظام پدرسالاری ، که انگلس بر علیه

1. Lettre de Marx à Engels, in Yvonne Kapp,
Eleanor Marx, Lawrence & Wishart, London,
1972, P. 144, 151.

۲. برخی از نوشته های دختران مارکس را میتوان در شماره ۸
"Dialectique" (پاریس ، ۱۹۷۶) ، خواند . یکی از این نوشته
ها ، که استهزائی غیر عمدی است ، تحت عنوان "مسئله زنان" ،
توسط النور مارکس و همسر متقلبش ادوارد اولینگ نوشته شده است !

آن دادسرخن میداد ، برای مارکس بمشابه انحصار مالکیت خصوصی (مالکیت خصوصی زن یا همانا اولین شکل مالکیت) بنفع این رئیس خانواده کار میکرد .

اینک ، یکی از دختران مارکس ، بهمراه مادرش جنی ، در کنار کلفتشان هلن ، در مقبره پدر سوسیالیسم در " هایگیت " (Highgate) لندن بسر میبرند ، مقبره ای که در آن جای فردریک ، که از دیدر پدر سالارانه دکتر کارل مارکس " حرامزاده ای " بیش نبود ، خالی است (*) .

(*) - این ضمیمه اقتباسی بود از کتاب " زنان و اربابانشان " ، نوشته ماریا انتونینا ماچیوچی .

کتابشناسی

- Abensour, Léon. *Le Féminisme, des origines à nos jours*. Paris, Delagrave, 1921.
- Aberle, David F. «Matrilineal Descent in Cross-cultural Perspective» dans *Matrilineal Kinship*. Berkeley, University of California Press, 1961.
- Allison, S.S. «Account of the Similkamean Indians» dans *Journal of the Anthropological Institute*. Vol. XXI, Londres, 1892.
- Ashley-Montagu, M.F. *Coming into being among the Australian aborigines*. New York, Dutton, 1938.
- «Ritual Mutilation Among Primitive Peoples» dans *Ciba Symposia*. Vol. VIII, 1946.
- Bachofen, J.J. *Du regne de la mere au patriarcat*. Paris, Alcan, (1861) 1938. Pages choisies et traduites par Adrien Turel.
- Bandelier, A.F. «Final Report of Investigations among the Indians of the south-western United States» dans *Papers of the Archaeological Institute of America*. American Series, Vol. III, Cambridge, 1890.
- Barton, G.A. «Semitic Circumcision» dans *Encyclopaedia of Religion & Ethics*. New York, Charles Scribner's Sons, 1911.
- Bateson, G. *Naven*. Cambridge, Cambridge University Press, 1936.
- Battell, Andrew. «The Strange Adventures of Andrew Battell of Leigh in Essex, sent by the Portugals Prisoner to Angola» dans *Hakluytys Posthumus, Purchas His Pilgrimes*. Vol. VI, Glasgow, 1905.
- Basedow, Herbert. *The Australian Aboriginal*. Adelaide. 1925.
- Baumann, H. et Westermann, D. *Les Peuples et les Civilisations de l'Afrique*. Paris. 1948, traduit par L. Homburger.
- Baxter, James P. *A Memoir of Jacques Cartier*. New York, Dodd, Mead & Co., 1906.
- Bérenger-Féraud, L.L.B. *Les Peuplades de la Sénégambie*. Paris, Ernest Leroux, 1879.
- Berndt, Catherine H. et Berndt, Ronald M. *Sexual Behavior in Western Arnhem Land*. New York, Johnson Reprint, 1951.
- Best, Elsdon. «The Lore of the Whare Kohanga» dans *Journal of the Polynesian Society*. Vol. XIV, Washington, N.Z., A.R. Shearer, Government Printer, 1905.

- Bettelheim, Bruno. *Les Blessures symboliques*. Paris, Gallimard, (1954), 1971.
- Bichr, Fares. *La Femme et la Pensee arabo-islamique*. These présentée à la Sorbonne. Sans date.
- Bogoras, Waldemar. «The Chukchee» dans *Publications of the Jesup North Pacific Expedition*. Vol. VII, Leiden/New York, 1904.
- Bonwick, James. *Daily Life and Origins of the Tasmanians*. Londres, S. Low & Marston, 1870.
- Boulding, Elise. *The Underside of History: A View Of Women Through Time*. Colorado, Westview Press, 1976.
- Bove, Giacomo. *Patagonia, Terra des Fuoco, Mari Australi*. Gènes, 1883.
- Braidwood, R.J. «From Cave to Village» dans *Scientific American*. Vol. CLXXXVII, 4, 1952.
- Briffault, Robert. *The Mothers*. New York, MacMillan & Co., 1927.
- Brooke, Charles J. *Ten Years in Sarawak*, tome I. Londres, Tinsley Brothers, (1848) 1866.
- Brown, Judith K. «Economic Organization and the Position of Women among the Iroquois» dans *Ethnohistory*. 17, 1970, p. 151-167.
- Brownmiller, Susan. *Le Viol*. Montréal, Nouvelles Éditions de Poche Ltée, (coll. Opusculé), (1975) 1980.
- Burgesse, J.Allan. «The Woman and the Child among the Lac St-Jean Montagnais» dans *Primitive Man*. 17, 102, 1944.
- Burrows, Guy. «On the Natives of the Upper Welle District of the Belgian Congo» dans *Journal of the Anthropological Institute*. Vol. 28, Londres, 1899.
- Byhan, A. *La Civilisation caucasienne*. Paris, Payot, 1936.
- Byng-Hall, F.F.W. «Notes on the Bassa Komo Tribe» dans *Journal of the African Society*. Vol. VIII, Londres, 1908.
- Catlin, George. *North American Indians*. Édimbourg, Grant, 1926.
- Chalmers, James. *Pioneering in New Guinea*. Londres, The Religion Tract Society, 1887.
- Champlain, Samuel de. *Œuvres*, vol. IV. Québec, Université Laval, 1870.
- Charlevoix, X.L. de. *Histoire et description generale de la Nouvelle-France*, vol. V. Paris, Chez Rollin fils, 1744.

Childe, V.Gordon. *Le Mouvement de l'histoire*. Paris, Petite Bibliothèque Payot, (1936) 1961.

— *La Naissance de la civilisation*. Paris, Éditions Gonthier, (1951) 1964.

— *L'Europe préhistorique*. Paris, Petite Bibliothèque Payot, (1958) 1962.

— *Social Evolution*. Peter Smith, sans date.

Clark, Graham. *Préhistoire de l'humanité*. Paris, Petite Bibliothèque Payot, 1962.

Clastres, Pierre. *La Société contre l'État*. Paris, Éditions de Minuit, 1974.

Claverton, V.F. «Sex and Social Struggle» dans *Sex and Civilisation*. V.F. Claverton et S.D. Schmalhausen (dir.), sans date.

Codrington, R.H. *The Melanesians*. Oxford, Clarendon Press, 1891.

Coxe, W. *Account of the Russian Discoveries between Asia and America*. Londres, 1804.

Crawley, A.Ernest. *The Mystic Rose*. New York, Meridian, 1902.

Crisp, John. «An Account of the Inhabitants of the Pogy, or Nassau Islands, lying off Sumatra» dans *Asiatic Researches*. Vol. VI, Calcutta, 1799.

Currier, A.F. «A Study Relative to the Functions of the Reproductive Apparatus in American Indian Women» dans *Transactions of the American Gynecological Society*. Vol. XVI, Philadelphie, 1891.

Czaplicka, Marie Antoinette. *Aboriginal Siberia*. Oxford, Clarendon Press, 1914.

Czekanowski, J. «Forschungen im Nil-Kongo Zwischengebiet» dans *Wissenschaftliche Ergebnisse des deutschen Zentral-Afrika Expedition*. VI, 1re partie, Leipzig, 1917.

Dall, W.H. «Social Life among our Aborigines» dans *The American Naturalist*. Vol. XII, Philadelphie, 1878.

Dawson, W.R. *The Custom of Couvade*. Manchester, 1929.

Delafosse, M. *Les Civilisations negro-africaines*. Paris, Stock, 1925.

Dhorme, E. *La Religion des Hébreux nomades*. Bruxelles, 1937.

Diner, Helen. *Mothers and Amazons: The First Feminine History of Culture*. New York, The Julian Press, 1965.

Dorsey, J.O. «Omaha Sociology» dans *Third Annual Report of the Bureau of Ethnology*. Washington, 1884.

Douglas, Mary. «Is Matriliney Doomed in Africa?» dans *Man in Africa*. Mary Douglas et Phyllis M. Kaberry (dir.), Londres/New York, Tavistock Publications, 1969.

Draper, Patricia. «!Kung Women: Contrasts in Sexual Egalitarianism in Foraging and Sedentary Contexts» dans *Towards and Anthropology of Women*. Rayna R. Reiter (dir.), New York, Monthly Review Press, 1975.

Eaubonne, Françoise d'. *Les Femmes avant le patriarcat*. Paris, Payot, 1977.

Egede, H. *A Description of Greenland*. Londres, C. Hitch, (1745) 1818.

Eliade, Mircea. *Traite d'Histoire des Religions*. Paris, Payothèque, (1949) 1974.

— *Histoire des croyances et des idées religieuses*, tome I. Paris, Payot, (1975) 1976.

— *Forgerons et alchimistes*. Paris, Flammarion, (1956) 1977.

Elkin, A.P. *The Australian Aborigines*. New York, Longmans, 1961.

Ellis, Henry H. *Man and Woman*. Londres, The Walter Scott Publishing Co., 1914.

Ellis, W. *Polynesian Researches*, vol. I. Londres, Fisher & Jackson, (1829) 1859.

Engels, Friedrich. *L'Origine de la famille, de l'État et de la propriété privée*. Paris, Éditions Sociales, (1884) 1971.

Erman, George A. *Travels in Siberia*. Londres, Longman, Brown, Green & Longmans, 1848.

Eschelman, P.H. «L'Enfant chez les Kuni (Nouvelle-Guinée anglaise)» dans *Anthropos*. Vol. IV, Salzbourg, 1911.

Estioko-Griffin, A. et Griffin, P.B. «Woman the Hunter» dans *Woman the Gatherer*. Frances Dahlberg (dir.), New Haven/Londres, Yale University Press, 1981.

Fisher, Elizabeth. *Woman's Creation*. New York, Anchor/Doubleday, 1979.

Frazer, Sir James. *The Golden Bough*, vol. II. Londres/New York, McMillan & Co., 1915.

— *Myths of the Origin of Fire*. Londres, McMillan & Co., 1930.

- Freycinet, L. de. *Voyage autour du monde par ordre du Roi*, vol. II, partie I. Paris, 1839.
- Fried, Morton H. *The Evolution of Political Society: An Evolutionary View*. New York, Random House, 1968.
- Friedl, Ernestine. *Women and Men: An Anthropologist's View*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1975.
- Gaudefroy-Demombynes, M. *Mahomet*. Paris, Albin Michel, (coll. Évolution de l'Humanité), 1957.
- Georgi, J.G. *Description de toutes les nations de l'Empire de Russie*, vol. III. St-Petersbourg, C.W. Muller, 1776.
- Gill, William. *Gems from the Coral Islands*. Londres, Ward & Co. (1856) 1871.
- Glaumont, M. «Usages, mœurs et coutumes des Néo-Calédoniens» dans *Revue d'Éthnographie*. Vol. III, Paris, 1889.
- Goldenweiser, Alexander A. *On Iroquois Work*. Summary Report of the Geological Survey of Canada, Anthropology Division, Sessional Paper no. 26, Ottawa, Government Printing Bureau, p. 464-475. 1912.
- *Anthropology: An Introduction to Primitive Culture*. Londres, Croftd, 1937.
- Goodale, Jane. *Tiwi Wives*. Seattle, University of Washington Press, 1971.
- Gordon, Pierre. *L'Initiation sexuelle et morale religieuse*. Paris, P.U.F., 1946.
- Gough, Kathleen. «The Origin of the Family» dans *Towards an Anthropology of Women*. Rayna R. Reiter (dir.), Londres/New York, Monthly Review Press, (1971) 1975.
- Gough, Kathleen et Schneider, David M. *Matrilineal Kinship*. Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1961.
- Graves, Robert. *The White Goddess*. New York, A.A. Knopf, 1948.
- Gurdon, Philip R.T. *The Khasis*. Londres, D. Nutt, 1907.
- Hagen, A. et Pineau, A. «Les Nouvelles-Hébrides» dans *Revue d'Éthnographie*. Vol. VII, Paris, 1889.
- Hall, K.R.L. «Behavior and Ecology of the Wild Patas Monkeys in Uganda» dans *Primates*. Phyllis C. Jay (dir.), New York, Holt, Rinehart & Winston, 1968.
- Hall, R.H. «Egyptian Family» dans *Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Vol. V, Édimbourg, 1912.

- Hardy, Alistair C. «Was Man More Aquatic in the Past?» dans *The New Scientist*. Vol. 7, 1960.
- Harley, G.W. «Notes on the Poro in Liberia» dans *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology*. Vol. XIX, n° 2, 1941.
- Hartland, E. Sidney. *Primitive Paternity: The Myth of Supernatural Birth in Relation to History of the Family*, vol. II. Londres, D. Nutt, 1910.
- Hazel, Robert. *Contribution à l'ethnologie des peuples pasteurs de l'Afrique orientale*. Mémoire de maîtrise, département d'anthropologie, Université de Montréal, 1977.
- Hecquard, H. *Voyage sur la côte et dans l'intérieur de l'Afrique occidentale*. Paris, Impr. de Bénard et Co., 1855.
- Hennig, Richard. *Les Grandes Énigmes de l'univers*. Paris, Robert Laffont, 1957.
- Henninger, J. *La Société bedouine ancienne*. Rome, Université de Rome, 1959.
- Hérodote, *Œuvres*. Paris, Gallimard, (coll. La Pléiade), 1971.
- Hewitt, John N.B. *Status of Woman in Iroquois Polity before 1784*. Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for 1932, Washington, United States Government Printing Office, 1933.
- Herrera, A. de. *General History of America, commonly called the West Indies*. Londres, 6 vol., 1740.
- Hinz, Walther. *The Lost World of Elam*. New York, New York University Press, 1973.
- Hippocrate. «Des Airs, des Eaux et des Lieux» dans *Œuvres*, XVII. Paris, Les Belles Lettres.
- Hocart, A.M. «Tukkam» dans *Man*. Vol. XXXI, Londres, 1931.
- Hodson, Thomas C. *The Naga Tribes of Manipur*. Londres, McMillan & Co., 1911.
- Hogbin, H.I. «Native Culture of Wogeos» dans *Oceania*. Vol. V, 1943.
- Homère. *L'Iliade*. Paris, Les Belles Lettres, 1962.
- Houghton, E.P. «On the Land Dayaks of Upper Sarawak» dans *Memoirs of the Anthropological Society of London*. Vol. III, Londres, 1870.
- Hyades, P. et Deniker J. «Mission scientifique du cap Horn» dans *Anthropologie Ethnographie*. Vol. VII, Paris, 1891.

James, Edwin Oliver. *Le Culte de la déesse-mère*. Paris, Payot, 1960.

Jay, Phyllis C. «The Female Primate» dans *The Potential of Woman*. S.M. Farber et Roger H.L. Wilson (dir.), New York, McGraw-Hill, 1963.

Jenks, Albert Ernest. «The Bontoc Igorot» dans *Ethnological Survey Publications*. Vol. I, Manille, 1905.

Jetté, Julius. «On the Superstitions of the Ten's Indians (Middle Part of the Yukon Valley, Alaska)» dans *Anthropos*. Vol. VI, Vienne, 1911.

Kaberry, Phyllis M. *Aboriginal Woman: Sacred and Profane*. Londres, Routledge, 1939.

Kanter, Emmanuel. *The Amazons: A Marxian Study*. Chicago, Kerr, 1926.

Keate, George. *An Account of the Pelew Islands, situated in the Western Part of the Pacific Ocean*. Dublin, Luke White, (1788) 1803.

Kelsen, Hans. *Society and Nature: A Sociological Inquiry*. Chicago, University of Chicago Press, 1943.

Kloss, C.B. *In the Andamans and Nicobars*. New York, E.P. Dutton, 1903.

Kubary, J. «Die Socialen Einrichtungen des Pelauer» dans *Ethnographische Beiträge zur Kenntniss der Karolinschen Inselgruppe und Nachbarschaft*. Vol. I, Berlin, 1885.

Laborde, L.S. *Voyage qui contient une relation exacte de l'origine, mœurs, coutumes, religions, guerres et voyages des Caraïbes*. Amsterdam, 1704.

Lacroix, F. *Patagonie, Terre-de-Feu et îles Malouines*. Paris, L'Univers, 1841.

Lafiteau, Joseph F. *Mœurs des sauvages américains, comparées aux mœurs des premiers temps*. Paris, Saugrain, 1724, 4 vol.

Landes, Ruth. *The Ojibwa Woman*. New York, Columbia University Press, 1938.

Leacock, Eleanor. «Matrilocalité in a Simple Hunting Economy (Montagnais-Naskapi)» dans *Southwestern Journal of Anthropology*. Vol. 11, 1955.

— «Women's Status in Egalitarian Society: Implications for Social Evolution» dans *Current Anthropology*. Vol. 19, 1978.

- et Goodman, Jacqueline. «Montagnais Marriage and the Jesuits in the Seventeenth Century: Incidents from the Relations of Paul Le Jeune» dans *Western Canadian Journal of Anthropology*. Vol. 6, 1976.
- et Étienne, Mona (dir.). *Women and Colonization*. New York, Praeger Publishers, 1980.
- Lederer, W. *Gynophobie ou la peur des femmes*. Paris, Payot, 1970.
- Lee, Richard B. et De Vore, Irven (dir.). *Man the Hunter*. Chicago, Aldine, 1968.
- Levy, Rachel. *The Gate of Horn*. Londres, Faber & Faber, 1946.
- Lévy-Bruhl, Lucien. *Le Surnaturel et la Nature dans la Mentalité Primitive*. Paris, F. Alcan, 1931.
- *L'Âme primitive*. Paris, Alcan, 1966.
- Lommel, A. «Notes on Sexual Behavior and Initiation...» dans *Oceania*. Vol. XX, 1949.
- Loskiel, George H. *History of the Mission of the United Brethren among the Indians in North America*. Londres, The Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel, 1794.
- Lowie, Robert. *Traite de Sociologie primitive*. Paris, P.B. Payot, 1936.
- Lumholtz, Carl. *Among Cannibals*. New York, Charles Scribner's Sons, 1889.
- Macleon, J. *Canadian Savage Folk: The Native Tribes of Canada*. Toronto, W. Briggs, 1896.
- Malinowski, Bronislaw. *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. New York, Harcourt & Brace, 1929.
- *Sex and Repression in Savage Society*. New York, Meridian, (1927) 1960.
- Marcireau, Jacques. *Le Matriarcat*. Paris, Éditions Best-Seller, 1980.
- Maringer, Johannes. *L'Homme préhistorique et ses dieux*. Paris, B. Arthaud, 1958.
- Markale, Jean. *La Femme celte*. Paris, Payot, 1974.
- Marx, Karl. *Le Capital*, tome I. Paris, Flammarion, (1867) 1969.
- et Engels, F. *L'Ideologie allemande*. Paris, Éditions Sociales, (1845) 1970.
- Mason, O.T. *Woman's Share in Primitive Culture*. New York/Londres, Appleton, (1894) 1911.

Mead, Margaret. *Cooperation and Competition among Primitive Peoples*. Boston, Beacon Press, 1961.

— *L'Un et l'Autre Sexe*. Paris, Denoël/Gonthier, (1949) 1966.

— *Mœurs et Sexualité en Océanie*. Paris, Plon, (coll. Terres humaines), (1935) 1973.

Meek, C.L. *Tribal Studies in Northern Nigeria*. Londres, Paul Kegan, 1931.

Meillassoux, Claude. *Femmes, greniers et capitaux*. Paris, Maspero, 1979.

Mellaart, K. James. *Çatal Huyuk: A Neolithic Town in Anatolia*. New York, McGraw-Hill, 1967.

Morgan, Elaine. *The Descent of Woman*. New York, Bantam Books, 1972.

Morgan, Lewis Henry. *League of the Iroquois*. New York, Corinth Books, (1851) 1962.

— *Houses and House-Life of the American Aborigines*. Chicago, University of Chicago Press, (1881) 1965.

— *La Société archaïque*. Paris, Éditions Anthropos, (1877) 1971.

Moszkowski, M. «Die Volkerstämme am Mamberamo in Hollandisch-Neuguinea und auf den vorgelagerten Inseln» dans *Zeitschrift für Ethnologie*. Vol. XLIII. Berlin, 1911.

Nerlove, Sara Beth. «Women's Workload and Infant Feeding Practices: A Relationship with Demographic Implications» dans *Ethnology*. Vol. XIII, n° 2, p. 207, 1974.

Neumann, Eric. *The Origins and History of Consciousness*. Princeton, Princeton University Press, 1970.

— *The Great Mother*. Princeton, Princeton University Press, 1974.

Noonan, John T. Jr. *Contraception: A History of its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists*. Cambridge, Harvard University Press, 1965.

O'Brien, Mary. *The Politics of Reproduction*. Londres, Routledge & Kegan Paul, 1981.

— «Reproducing Marxist Man» dans *The Sexism of Social and Political Theory*, L.M.G. Clark et L. Lange (dir.). Toronto, University of Toronto Press, 1979.

Parker, Arthur C. «Iroquois uses of maize and other food plants»

dans *New York State Museum Bulletin*. N° 144, Albany, University of the State of New York, 1910.

Pline L'Ancien. *The Natural Historie of Pliny*. Londres, Henry G. Bohn, 6 vol., 1857.

Ploss, Heinrich, Bartels, Max et Bartels, Paul. *Das Web in der Natur und Volkerkunde*, vol. II. Berlin, nouvelle édition, (1905) 1927.

Plutarque. «Actions courageuses des femmes» dans *Oeuvres morales*, vol. III. Paris, Les Belles Lettres, 1973, 1972.

Pœwe, Karla O. «Religion, Matriliney, and Change: Jehovah's Witnesses and Seventh-Day Adventists in Luapala, Zambia» dans *American Ethnologist*. Vol. 5, n° 2, 1978.

— «Matriliney and Capitalism: The Development of Incipient Classes in Luapala, Zambia» dans *Dialectical Anthropology*. Vol. 3, 1978.

— «Women, Horticulture and Society in Sub-Saharan Africa: Some Comments» dans *American Anthropology*. Vol. 81, n° 1, 1979.

— *Matrilineal Ideology*. New York, Academic Press, 1981.

Pospisil, Leopold. «The Kapauki Papuans of West New Guinea and their Kinship Organization» dans *Oceania*. Vol. XXX, Sydney, (1960) 1963.

Radloff, W. «Observations sur les Kithghis» dans *Journal Asiatique*. VIe série, vol. II, Paris, 1863.

Randle, Martha C. «Iroquois Women. Then and Now» dans *Bulletin of the Bureau of American Ethnology*, n° 149, Washington, 1951.

Raphael, M. *Prehistoric Cave Paintings*. Washington, D.C., Pantheon Books, 1945.

Raum, O.F. *Chaga Childhood*. Londres, Oxford University Press, 1940.

Reed, Evelyn. *Woman's Evolution*. New York, Pathfinder Press, 1975.

— *Sexism and Science*. New York, Pathfinder Press, 1978.

— *Féminisme et anthropologie*. Paris, Denoël/Gonthier, (1974) 1979.

Reich, Wilhelm. *La Révolution sexuelle*. Paris, Éditions 10/18, 1970.

- Rich, Adrienne. *Naitre d'une femme: la maternité en tant qu'expérience et institution*. Paris, Denoël/Gonthier, 1980.
- Richards, Audrey I. *Hunger and Work in a Savage Tribe: A Functional Study among the Southern Bantu*. Cleveland/New York, World, (1932) 1964.
- Rink, H.J. *Tales and Traditions of the Eskimo, with a sketch of their habits (...) language and other peculiarities*. Edimbourg/Londres, 1875.
- Rivers, William H.R. «On the Origin of Classificatory System of Relationships» dans *Anthropological essays presented to Edward B. Taylor*. Oxford, Clarendon Press, 1907.
- Robertson, H.A. *Erromanga, the Martyr Isle*. Toronto, Westminster Co., 1902.
- Roheim, Geza. «The Symbolism of Subincision» dans *The American Imago*. Vol. VI, 1949.
— *Psychoanalysis and Anthropology*. International Universities Press, 1968.
- Roscoe, John. «The Banyankole» dans *The Second Part of the Report of the Mackie Ethnological Expedition to Central Africa*. Cambridge, 1923.
- Roth, Walter E. *Ethnological Studies Among the North-West-Central Queensland Aborigines*. Brisbane, E. Gregory, 1897.
- Rothery, G.C. *The Amazons in Antiquity and Modern Times*. Londres, Francis Griffith, 1910.
- Routledge, Katherine et Scoresby, W. *With a Prehistoric People: The Akikuyu of British East Africa*. Londres, Arnold, 1910.
- Sagard Théodat, F. Gabriel. *Le Grand Voyage du Pays des Hurons*. Paris, 1632.
- Sahlins, Marshall. «The Origins of Society» dans *Scientific American*, vol. 203, n° 3, 1960.
- Samuel, Pierre. *Amazones, guerrières et gaillardes*. Paris, Éditions Complexe/P.U.F., 1975.
- Schoolcraft, H.R. *Historical and Statistical Information respecting the History, Condition and Prospects of the Indian Tribes of the United States*. Philadelphie, 1860.
- Scott, J.G. et Hardiman, J.P. *Gazetteer of Upper Burma and the Shan States*, vol. I. Rangoon, 1901.
- Seaver, J.E. *Life of Mary Jemison: Deh-he-wa-mis*. Buffalo, Matthews Brothers & Bryant, 1880.

- Seligman, C.G. *The Melanians of British New Guinea*. Cambridge, The University Press, 1910.
- Shakespeare, J. «The Kuki-Lushei Clans» dans *Journal of the Royal Anthropological Institute*. Vol. 39, Londres, (1909) 1912.
- Simondon, Gilbert. *Du mode d'existence des objets techniques*. Paris, Éditions Mouton, 1958.
- Skertchly, J.A. *Bahomey, as it is*. Londres, 1874.
- Slocum, Sally. «Woman the Gatherer» dans *Towards an Anthropology of Women*. New York, Monthly Review Press, 1975.
- Smith, A.D. *Through Unknown African Countries*. Londres, Arnold, 1897.
- Smith, Edwin W. et Dale, Andrew M. *The Ila-speaking peoples of northern Rhodesia*, vol. II. Londres, McMillan & Co., 1920.
- Smith, E.A. «Myths of the Iroquois» dans *Second Annual Report of the Bureau of Ethnology*. Washington, 1883.
- Smith, E.G. *The Evolution of the Dragon*. Manchester, 1919.
- Smith, W. Robertson. *Kinship and Marriage in Early Arabia*. Boston, Beacon Press, 1903.
- Spencer, B. et Gillen, F.J. *The Native Tribes of Central Australia*. Londres, McMillan, 1889.
- Stevenson, M.C. «The Sia» dans *Eleventh Annual Report of the Bureau of Ethnology*. Washington, 1894.
- «The Zuni Indians» dans *Twenty-third Annual Report of the Bureau of American Ethnology*. Washington, 1904.
- Stites, Sara H. «Economics of the Iroquois» dans *Byrn Mawr College Monographs*. Vol. I, n° 3, Byrn Mawr, 1905.
- Stone, Merlin. *When God Was a Woman*. New York/Londres, Harvest Books, 1976.
- Sumner, W.G. «The Yakuts» dans *Journal of the Anthropological Institute*. Vol. 31, Londres, 1901.
- Tabet, Paola. «Les mains, les outils, les armes» dans *L'Homme, Revue française d'anthropologie*. Paris, Mouton, juil.-déc. 1979.
- Tanner, Nancy. *Matrilocality in Indonesia and Africa and among Black Americans*. University of Michigan Press, 1974.
- Terray, Emmanuel. «Classes and Class Consciousness in the Aborn Kingdom of Gyaman» dans *Marxist Analysis and Social Anthropology*. Maurice Bloch (dir.), New York, John Wiley & Son, 1975.